

ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

УДК 929Грушевський(477)«1926»

Р. Я. ПИРІГ*

ВІДЗНАЧЕННЯ ЮВІЛЕЮ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО 1926 РОКУ У КОНТЕКСТІ ПОДАЛЬШОЇ ДОЛІ ВЧЕНОГО

Висвітлено гостре протиборство навколо відзначення 60-річчя академіка М. С. Грушевського. Ґрунтовно досліджено намагання: ювіляра і його прихильників надати події всеукраїнського масштабу; ЦК КП(б)У – обмежити урочистості рамками академії; керівництва ВУАН – зірвати ювілейні заходи, подавши їх як особисту справу іменинника. Показано політичні наслідки ювілею для подальшої долі ученого.

Ключові слова: М. С. Грушевський; ювілей; президія ВУАН; Наркомат освіти; ЦК КП(б)У.

29 вересня 1926 р. керівникові Історичної секції Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН) академікові М. С. Грушевському виповнювалося шістдесят років. Позаду залишився нелегкий, але плідний життєвий шлях ученого: написання десятків томів праць, створення історичної школи, когорти учнів, широке визнання науковою громадськістю як на батьківщині, так і за її межами. З його іменем був пов'язаний розвиток таких інституцій, як кафедра української історії Львівського університету, Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) у Львові, Українське наукове товариство у Києві, Український соціологічний інститут у Відні, Історична секція ВУАН, популярні періодичні видання історичного профілю. Загалом заслуги на ниві української науки давали вченому і його прибічникам усі підстави для організації широкого вшанування ювіляра.

Очевидно, саме такими міркуваннями керувався Михайло Сергійович, даючи згоду на розгортання підготовчої роботи до іменинної дати. Він розумів, що урочистості не обійдуться без публічного огляду пройденого шляху, зокрема згадки про його діяльність на чолі Центральної Ради і Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Проте загальний баланс здобутків наукової праці порів-

* *Пиріг Руслан Якович* – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України.

няно з політичною діяльністю, за його переконаннями, був вагомим. До того ж офіційні стосунки вченого з керівництвом республіки хоч і не гарантували від докорів за старе, але давали надії бодай на толерантне ставлення. Ювілейні урочистості розглядалися М. Грушевським та його прихильниками як демонстрація незаперечних наукових заслуг та громадського авторитету історика, необхідних у боротьбі за посаду президента ВУАН.

Навколо майбутніх ювілейних заходів одразу виник своєрідний трикутник інтересів. Сам М. Грушевський, близький до нього академік П. Тутківський, їхні колеги відстоювали необхідність широкого відзначення ювілею. Президія ж академії, насамперед віце-президент С. Єфремов і неодмінний секретар А. Кримський, які неприязно ставилися до М. Грушевського, вдалися до його саботування, до останнього моменту уникаючи прийняття офіційного рішення. ЦК КП(б)У і Наркомат освіти виступали за проведення публічного вшанування вченого, але прагнули при цьому обмежити урочисті заходи рамками академії.

По суті, це було перше офіційне вшанування М. Грушевського, хоча ще у Львові його учні та прихильники організували відзначення десятиліття його наукової і громадської роботи в Галичині. Як писав М. Грушевський, "...пошанували мене виданням розкішного збірника". Було видано також автобіографію історика і бібліографію його праць¹.

Своє п'ятдесятиліття у 1916 р. М. Грушевський зустрів засланцем, позбавленим права ведення педагогічної і наукової діяльності, хоча завдяки старанням передових представників російської академічної громадськості замість Сибіру був висланий у Симбірськ і Казань, а згодом йому дозволили проживати в Москві. Та про офіційне вшанування історика в Росії тоді не могло бути й мови. У той же час зарубіжні українські громадські об'єднання, друковані органи відгукнулися на півстолітню дату визначного вченого і громадського діяча. "Вісник Союзу визволення України" на початку грудня 1916 р. подав огляд публікацій до ювілею історика².

Підготовка святкування шістдесятиліття М. Грушевського припала на літні академічні канікули. У зв'язку з цим Спільне зібрання ВУАН не скликалося і ніяких ухвал не приймало. Проте академік П. Тутківський та професор Ф. Савченко – голова і секретар організаційного комітету з відзначення 60-річчя від дня народження та 40-річчя наукової діяльності М. Грушевського розіслали офіційні запрошення на ювілейний вечір³.

Тим часом С. Єфремов і А. Кримський до середини вересня не поверталися з відпусток. Це був відвертий саботаж підготовки ювілею, намагання розглядати його як особисту справу М. Грушевського. Ось як розмірковував із цього приводу С. Єфремов: "Як можна святкувати громадську діяльність людини, що заплямила себе доносами, підлиз-

ництвом, підступними вчинками, інтриганством”, “святкувати Грушевському свій ювілей тепер – значить, ще раз не шанувати свого минулого”, “більшовики, мабуть, використають цей ювілей, щоб остаточно втопити його в своїх обіймах”⁴.

27 вересня, за тиждень до дня урочистостей, відбулося Спільне зібрання ВУАН. А. Кримський на нього не приїхав, повідомивши телеграфом, що спізнився на потяг. Президент В. Липський виніс на обговорення поточні справи, і тільки після їх розгляду слово надали П. Тутківському, який доповів, що вечір вшанування М. Грушевського призначено на 3 жовтня, просив дозволу на видання ювілейного наукового збірника та автобіографії вченого, а також встановлення скульптурного погруддя академіка у залі засідань. Було прийнято рішення доручити В. Липському виступити з вітальною промовою на вечорі, а також видати збірник праць та автобіографію ювіляра⁵.

Ще раніше П. Тутківський звернувся до Наркомосу УСРР із проханням виділити представника для участі у цьому “святі української науки і культури”. У відповідь на це клопотання голова Укрголовнауки М. Яворський передав розпорядження своєму представнику у Києві М. Левицькому офіційно ввійти до ювілейного комітету. Згодом йому ж надійшла телеграфна вказівка наркома О. Шумського: “Вітайте від Головнауки як вченого, решта директив у парткомі (Київському окрпарткомі – *Р. П.*)”. Сам М. Яворський під приводом надзвичайної зайнятості на ювілей не приїхав, очевидно, не діставши на це дозволу.

Політбюро ЦК КП(б)У ще 7 вересня розглянуло питання “Про ювілей Грушевського”. Доповідали секретар ЦК В. Затонський та голова Київського окрвиконкому П. Любченко. Було прийнято розгорнуту постанову, в якій визначено не тільки масштаби заходів, рівень офіційного представництва, характер висвітлення у пресі, але й зміст політичних оцінок діяльності ювіляра. У першому пункті ухвали зазначалося, що вшанування М. Грушевського повинно бути зведено “до наукового ювілею в межах міста Києва та Академії наук”. До ювілейного комітету вводилися представники Укрголовнауки та Київської окружної спілки працівників освіти. На урочистостях допускалася присутність представника Київського окрвиконкому. Редколегії журналу “Життя і революція” рекомендувалося опублікувати статтю автора-комуніста про політичну діяльність М. Грушевського. У ній необхідно було зазначити, що на наукову роботу вченого певною мірою вплинула ідеологія дрібнобуржуазного націоналізму, і вона ж штовхнула М. Грушевського в галузі політики на шлях, який привів до краху. Проте він зумів знайти у собі сили, щоб зрозуміти те нове, що дала пролетаріату революція. Слід було наголосити й на тому, що М. Грушевський відійшов від своїх колишніх позицій і прийшов до радянської влади, а не навпаки, що нібито він хранитель спадкоємності українського культурного будів-

ництва, а більшовики після низки помилок стали на правильний шлях.

Згідно з постановою Політбюро ЦК КП(б)У в цьому ж журналі мала бути надрукована ще одна стаття про наукову діяльність М. Грушевського, написана з позицій її марксистського висвітлення. Напередодні ювілею київська газета “Пролетарська правда” повинна була вмістити невелику статтю про М. Грушевського, а потім – звіт про вшанування вченого. Решта питань, пов’язаних з ювілеєм, передавалася на розгляд комісії у складі В. Затонського, Ф. Корнюшина, О. Шумського і П. Любченка. Підписав документ Л. Каганович⁶.

Постанова красномовно свідчила про значні побоювання партійного керівництва того, що ювілей може стати масштабною національно-культурною подією, своєрідною маніфестацією колишніх політичних сил, приводом для їх згуртування. Саме цим були обумовлені такі детальні директиви щодо характеру відзначення роковин ученого та його ідейно-політичної оцінки.

Центральною подією ювілейних заходів стали урочистості 3 жовтня 1926 р. Опівдні у переповненому залі Київського інституту народної освіти (колишньому Університеті Св. Володимира) зібралися науковці, викладачі, студенти, представники громадськості. Збори вступним словом відкрив голова оргкомітету П. Тутківський. Першим ювіляра вітав президент ВУАН В. Липський. У короткій промові він дав високу оцінку “Історії України-Руси”, наголосивши, що “це величезна праця, складена оригінально, з використанням сили різних джерел, багатьох першоджерел, це перша повна, наукова й докладна Історія нашої землі, починаючи від майже легендарних часів. Тепер, коли вона вже єсть, навіть трудно собі уявити, як без неї можна було жити. Як історик – Ви стали відомі не тільки в межах України, не тільки в межах нашого Союзу, але й далеко за кордоном. Якби навіть у Вас була тільки одна ця праця, то й тоді б вона була вічним нерукотворним пам’ятником. А коли до цього додати Історію українського письменства і цілу низку етнографічних та інших праць, то буде ясно, що в особі академіка Грушевського ми маємо найкращого знавця України взагалі й одного із найвидатніших її синів”⁷. Це була напівщира-напіввимушена характеристика. Президент ВУАН намагався в протиборство М. Грушевського з С. Єфремовим та А. Кримським не втручатися, але його статус вимагав час від часу підтримувати останніх.

Академік Д. Багалій також високо оцінив багатотомну “Історію України-Руси” як “першу монументальну синтетичну працю, що збудована на основі Вашої власної схеми, відповідає вимогам європейської методології, підводить підсумки усїєї попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках і стоїть нарівні з аналогічними історіями інших народів”. Серед його побажань ювілярові містилися заклики до єдиного фронту української історіографії “і в старих і в нових – мо-

лодих її представниках”, до “вивчення українського історичного процесу на соціально-економічній базі, якій досі ми не давали відповідного місця в наших історичних студіях”⁸.

Голова НТШ академік К. Студинський у вітальному слові зупинився на видатних заслугах ювіляра у розбудові товариства, його бібліотеки, музею та інших установ. Згадав він і про прикрі часи, коли на дорозі М. Грушевського “життя кидало колоди, терни й колючки”, але він залишався “добрим духом, сердечним приятелем, щирим порадиником нашої інституції”.

Від імені ювілейного комітету з доповіддю про життєвий шлях ученого виступив проректор Київського інституту народної освіти проф. О. Гермайзе. Він виклав основні віхи творчої біографії ювіляра: від приїзду до Львова, тодішнього українського П’ємонта, молодого талановитого магістра й до сучасної праці патріарха української історіографії на чолі Історичної секції академії. Доповідач наголосив, що М. Грушевський виростає в фігуру всесвітнього вченого, у науковій діяльності якого виявляється “синтетичність, цей великий універсалізм: він не тільки історик-економіст, що викриває факти історичного процесу, він історик культури, історик літератури, і він нарешті соціолог, він є дослідник первісної культури”. О. Гермайзе свідомо обійшов питання про роль М. Грушевського у часи революції, діяльність на чолі Центральної Ради, у період еміграції.

Однак саме на цих віхах біографії ученого і політика акцентували увагу офіційні представники. Так, уповноважений Укрголовнауки М. Левицький, віддавши належне науковим заслугам академіка, підкреслив: “Революційне життя підняло Вас на своїх бурхливих хвилях і пронесло через хибний етап Вашої політичної діяльності за часів Центральної Ради”. Він виклав офіційну точку зору на місце науки у суспільному житті, яка має бути одним із знарядь диктатури пролетаріату, “засобом його панування” і підкреслив, що саме під таким кутом зору Укрголовнаука і робітничо-селянські маси розцінюватимуть роботу М. С. Грушевського в майбутньому⁹.

Голова профспілки наукових працівників М. Баран говорив про місце інтелігенції в революції, причини переходу її на протилежний пролетаріатові бік барикад. На його думку, відсутність діалектичного методу в дослідженнях минулого і сучасного зумовила помилковий крок, здійснений М. Грушевським у громадській діяльності, його активну роль у перипетіях класової боротьби. Але вчений знайшов у собі сили переоцінити багато вчинків і повернутися в Радянську Україну для наукової роботи на користь трудящих. М. Баран відзначив, що одразу після прибуття М. Грушевський вступив до освітянської профспілки¹⁰.

Найбільш системно ставлення офіційної влади до ювіляра виклав голова Київського окрвиконкому П. Любченко, який прибув зі значним

спізненням. Свій виступ він розпочав із тези про звичай говорити винуватцеві урочистостей лише солодкі слова і про свій намір відступити від цієї традиції. Зазначивши, що серед сучасних істориків України та й Росії навряд чи хто міг би зрівнятися з М. Грушевським, промовець перейшов до характеристики його громадської роботи. Він наголосив, що Жовтневий переворот став історичною подією, коли яскраво виявилися розходження між працівниками науки і робітничим класом. Не витримала цього випробування й значна кількість істориків, які припустилися помилок, не були з робітничо-селянськими масами. “Михайло Сергійович Грушевський – говорив П. Любченко, – опинився серед тих, хто цю помилку зробив. Опинився навіть на чолі тих, хто цю помилку очолив”. Далі він наголосив на особливому значенні історії як науки політичної, а історик може продуктивно працювати на користь робітничо-селянських мас лише тоді, коли “він приймає нові умови, нові основи не де-факто, а по суті”. Головне побажання ювілярові і водночас офіційним колам П. Любченко сформулював гранично коротко і відверто: “знищити неясність”. М. Грушевського хотіли бачити серед тієї групи науковців, яка повернулася в Україну, щоб працювати разом із робітниками і селянами¹¹.

Як бачимо, П. Любченко визнав, що в стосунках з ученим керівники республіки чіткої позиції не мали, а отже, і повністю йому не довіряли. Однак ці політичні докори на адресу ювіляра потонули серед численних щирих, схвильованих і доброзичливих вітань. Виступи офіційних представників С. Єфремов того ж дня оцінив із властивим йому сарказмом: “До бочки ювілейного меду було докинуто декілька ложок крутого запахушого советського дьогтю”. А. Кримський все ще залишався в Криму і надіслав телеграму: “Вітаю сорок літ невсипучої, плідної праці”.

М. Грушевського також вітали ректори: Мінського університету – проф. В. Пічета, Литовського – проф. Ю. Іонінас, Кам’янець-Подільського ІНО – проф. В. Геринович, Київського ІНО – проф. С. Семко, академіки М. Малиновський, М. Василенко та багато інших. Двічі брав слово розчулений і схвильований М. Грушевський. Він дякував за щирі слова, особливо представників оргкомітету, чийми стараннями “це нинішнє свято перетворилося з ювілею персонального на свято національне – на свято української науки, української культури”. На його пропозицію учасники торжеств вшанували пам’ять визначних представників української науки – М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова та інших. Він також закликав молоде покоління науковців завершити справу своїх славних попередників. Торкнувся ювіляр і такого болісного питання, як роз’єднаність українських земель, висловив сподівання на їх неминуче об’єднання в лоні робітничо-селянської України¹².

Майже п'ять годин тривало вшанування М. Грушевського. Чимало часу зайняло оголошення численних привітань, що надійшли на адресу ювіляра. Їх надіслали нарком освіти РСФРР А. Луначарський, президент АН СРСР О. Карпінський, академіки В. Вернадський, В. Гнатюк, В. Бузескул, Д. Яворницький та інші. На ювілей широко відгукнулися наукові установи та окремі вчені з Берліна, Берна, Братіслави, Відня, Женеви, Кракова, Загреба, Парижа, Праги, Риги, Рима. Незважаючи на прохолодні стосунки, надіслали телеграми колишні члени ЦК УПСР, а на той час керівники Українського інституту громадськознавства у Празі М. Шаповал та Н. Григор'їв. Найкоротша телеграма надійшла з Лявондена (Франція): "Сердечно вітаю. Винниченко".

Відзначення ювілею М. Грушевського 10 листопада провела також наукова громадськість Харкова. На зборах виступили акад. Д. Багалій та К. Студинський, проф. М. Плевако, А. Ковалевський та інші. Того ж дня відбулися ювілейні засідання в Одесі, Кам'янці-Подільському та інших містах.

М. Грушевський отримав близько 150 привітальних адресів, листів, телеграм від наукових установ, бібліотек, музеїв, архівів, навчальних закладів із десятків міст і сіл України. Характерно, що офіційних вітань від державних установ майже не було. Виняток складала телеграма від Центрального архівного управління УСРР за підписом М. Рубача.

Понад 70 персональних поздоровлень надіслали жителі України. Серед них – вітання від колишніх колег М. Грушевського по УПСР та Центральній Раді – В. Голубовича, І. Лизанівського, В. Мазуренка, Н. Петренка, М. Шрага, Ю. Ярослава. Географія цих послань надзвичайно широка – від столиці до найвіддаленіших сіл. Десятки послань надійшло від різних установ, громад та окремих осіб Західної України¹³. Загалом відзначення шістдесятиліття М. Грушевського, незважаючи на спротив керівництва ВУАН і директиви ЦК КП(б)У, вилилося в широке пошанування наукових і громадських заслуг ученого, стало своєрідною демонстрацією сил українства.

Поза сумнівом, офіційні представники були вражені і незадоволені розмахом, атмосферою урочистостей, "незалежною, соборницькою, патріотичною" промовою ювіляра. Не випадково, що увечері на банкет до готелю "Континенталь" ніхто з них не з'явився. Як пише Н. Полонська-Василенко – учасниця ювілейних зборів, місця, зарезервовані для представників влади поряд із ювіляром, виявилися порожніми, а М. Грушевський і його рідні залишилися самі за чільною стороною стола. Загалом вона вважала, що після ювілею академіка "його кар'єра пішла похилою дорогою", що всі навколо бачили цей злам кар'єри, але цього сам історик не розумів¹⁴.

Цілком погодитися повністю з цим висновком не можна. По-перше, після ювілею у стосунках із владою протягом двох наступних років у

М. Грушевського ще були зближення й розходження. Та й сам академік, ведучи складну боротьбу, не був таким політично наївним, щоб очікувати від влади лише висхідної лінії стосунків.

До ювілею, не без труднощів, вийшла друком автобіографія вченого. Вона складалася з тексту, виданого у Львові в 1906 р. і доповненого коротким описом життєвого шляху М. Грушевського за останні два десятиріччя. Даючи дозвіл на цю публікацію, офіційні власті розраховували, що він критично оцінить свою діяльність на чолі Центральної Ради і висловить подяку радянській владі за можливість продовжувати наукову працю. Проте ювіляр обмежився констатацією фактів, не даючи їм ніякої оцінки. Більше того, в останній коректурі він зробив правку, і розповідь велася не від імені автора, а від третьої особи¹⁵.

Наступного дня М. Грушевський під враженням урочистостей, базуючись на основних положеннях свого виступу на них, написав лист-подяку за організацію відзначення його ювілею. По суті, це було звернення до широкої громадськості, в якому він висловив своє ставлення до тогочасних суспільно-політичних проблем, дав ретроспективну оцінку подій минулого. Академік звернувся до редакції газети “Пролетарська правда” з проханням опублікувати текст листа. Питання вирішувалося в ЦК КП(б)У, оскільки він відклався у справах відділу преси з поміткою “До матеріалів з українізації. Зберегти” і потрапив до архіву¹⁶. “Пролетарська правда” 9 жовтня під заголовком “До ювілею академіка Грушевського” подала вибіркового виклад його листа. Невдоволений автор надіслав повний текст до львівської газети “Новий час”, в якій він і був опублікований під назвою “Відкритий лист академіка до учасників ювілею”¹⁷.

М. Грушевський висловив щиру подяку численним установам і окремим особам за участь у вечорі та надіслані привітання. Він підкреслив, що тим самим його персональне свято перетворилося на “велику маніфестацію української культури і культурності”, “свято української науки”, яку привітали на новому шляху розвитку в умовах робітничо-селянської України, в нерозривному зв’язку з соціальним та національним розкріпаченням і соціалістичним будівництвом.

Річниця перетворилася, – писав М. Грушевський, – на свято перемоги українського життя над репресіями і перешкодами, які свого часу чинив царизм і які найяскравіше виявилися в ганебному указі 1876 р.¹⁸ Представлені на святкуванні три покоління наукових і культурних діячів продемонстрували ту силу, яка перемогла минуле і забезпечує дальший розвиток українського життя в тісному єднанні з іншими народами Союзу і широким закордонним науковим світом.

М. Грушевський писав, що на вечорі він добрим словом згадав “тих героїв українського невчасу, що в обставинах репресій і нагінок створили підстави нашої науки”, – М. Максимовича, М. Костомарова, В. Ан-

тоновича, М. Драгоманова, О. Лазаревського. А також відмітив, що взагалі на урочистостях панувала атмосфера високої культурності, зокрема з боку української молоді. А гості, які читали у пресі про культурний занепад, огрубіння в Радянськiм Союзi, були приємно враженi високим настроєм, культурною благородністю робітничо-селянської молоді.

Наприкінці жовтня Політбюро ЦК КП(б)У прийняло коротеньку постанову “Про ювілей Грушевського”, в якій йшлося про те, що найближчим часом слід поставити питання про вченого як президента ВУАН у світлі нових фактів. Його підготовка доручалася комісії з українізації, очолюваній головою Ради Міністрів УСРР В. Чубарем. У досить непростих стосунках академіка з керівництвом республіки наступала пора нових ускладнень¹⁹.

Перші ознаки досить крутого повороту в ставленні до М. Грушевського знайшли відображення у доповіді, присвяченій питанням ідеологічної боротьби на культурному фронті, наркома освіти О. Шумського на зборах партосередку НКО у листопаді 1926 р. У ній рельєфно простежуються дві основні сюжетні лінії – розвінчання М. Хвильового, неокласиків (М. Зеров, М. Рильський) – на літературному фронті та М. Грушевського – на науковому. Нарком зазначив, що український націоналістичний табір проводить свою “отруйну роботу”, виявляє своє “зоологічне нутро” в різних петиціях, ухвалах та листах, а подекуди й у відвертих друкованих виступах. Значне місце він приділив критиці поглядів М. Грушевського. При цьому, на думку доповідача, головний “кримінал” містився не в промовах на ювілейному вечорі чи у відомому листі, а у виступі академіка з приводу п’ятдесятиліття Емського акту. М. Грушевський правильно охарактеризував цей ганебний указ, його згубну роль у знищенні української культури. Революція 1905 р. його поховала, але “затоплений дзвін” продовжував гудіти, і проти його гудіння довелося боротися ще тривалий час. О. Шумський вважав, що академік на цьому мав би поставити крапку. Але він почав доводити, що і зараз чує гудіння того дзвону і не де-небудь, а з трибуни ЦВК СРСР. Саме так відреагував М. Грушевський на деякі виступи з питань розвитку шкільної справи, зокрема, на промову М. Ларіна, який на сесії ЦВК звинуватив керівних діячів республіки в ігноруванні вивчення російської та насаджуванні національних мов²⁰.

Хоч нарком і визнав виступи М. Ларіна та А. Єнукідзе помилковими, однак звинуватив М. Грушевського у намаганнях протиставити українську радянську громадськість союзним центрам і червоній Москві – столиці Союзу, центру світового пролетарського руху. Він кваліфікував це як “неприпустимий наклеп на Радянську владу, скерований на дискредитацію Союзу й на розрив братерства народів”.

Фактично вперше після повернення на батьківщину М. Грушевського було піддано відкритому політичному тавруванню. Виступ

О. Шумського значною мірою відображав ставлення до вченого з боку вищого партійно-державного керівництва, але, на наш погляд, зумовлювався й низкою причин суб'єктивного характеру. Ще з весни 1926 р., коли О. Шумський поставив перед Й. Сталіним питання про недоцільність перебування Л. Кагановича на посту генсека КП(б)У і не дістав підтримки, його становище залишалось хитким. Він добре розумів, що “прорахунки” у проведенні українізації, “збочення” у літературному процесі чи на науковій ниві будуть поставлені у вину наркомів освіти, тому й поспішав відмежуватися від М. Грушевського. Виклад доповіді О. Шумського був уміщений у журналі “Більшовик України”, але з приміткою редакції, що вона повністю погоджується з положенням статті М. Скрипника щодо оцінки О. Шумського²¹. За два місяці, що минули після його виступу на партзборах Наркомату освіти, доля наркома була вирішена. 2 лютого 1927 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У О. Шумський був звинувачений у “націоналістичному ухилі”, підтримці М. Хвильового, “форсуванні” українізації тощо²².

Згадана стаття М. Скрипника мала риторичну назву “Хвильовизм чи шумськизм?”. Коментуючи опубліковану доповідь О. Шумського, Микола Олексійович заявив, що не такого виступу чекала партія від нього, не спроби “затуманити очі читачам перекрученими фразами, скерованими на те, щоб схвалити ідеологічні ухили, виявлені Хвильовим та іншими в літературній дискусії”. По суті, О. Шумський і М. Хвильовий ставилися на одну дошку і від них вимагалось “ще раз передумати свої помилки й від них відректися”. Риторичне запитання М. Скрипника “хвильовизм чи шумськизм?” незабаром трансформувалося у націоналістичний ухил “шумськизм-хвильовизм”²³.

Характерно, що М. Скрипник у своїй статті жодним словом не згадав про критику О. Шумським М. Грушевського. Це було не випадково. Стрілка індикатора політичних симпатій керівництва знову схилялася до вченого. Адже на порядку денному стояло нагальне завдання реорганізації ВУАН. Тепер його вирішення покладалося на нового наркома освіти М. Скрипника – старого більшовика, авторитетного партійного діяча, людину вольову і принципову, небайдужу до національної справи. Не без труднощів йому вдалося переконати керівництво в тому, що М. Грушевський поки що залишається єдиною реальною кандидатурою на посаду президента реорганізованої ВУАН.

У березні 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У підтвердило попереднє рішення про підтримку кандидатури М. Грушевського і визнало за бажане організувати його публічні виступи до виборів. М. Скрипникові доручалося провести підготовчу роботу щодо перегляду академічного статуту й формування керівних органів протягом трьох місяців. Тогочасне ставлення партійно-державного керівництва республіки до М. Грушевського відверто висловив Л. Каганович на лютнево-березнево-му пленумі ЦК КП(б)У. Аналізуючи політичні настрої у республіці,

він одне з угруповань назвав “напівзміновіхівським”: “Формально вони нібито стоять на радянській платформі, а насправді ставляться до нас вороже. Але ця група в даний момент найменш небезпечна. Вона дотримується ліберально-есерівських тенденцій щодо селянства, а в національному питанні намагається штовхати нас все більше на відрив, хоч не виступає проти нас активно... Я думаю, [] що до цього угруповання можна було б віднести без ризику впасти у помилку Грушевського й інших”. До представників відверто ворожої ідеології Л. Каганович зарахував куркульські угруповання, пов’язані з автокефальною церквою, а також С. Єфремова²⁴. До речі, у жовтні 1926 р. віце-президентів академії виповнилося п’ятдесят років, але публічного вшанування не було.

Навесні 1927 р. завершився третій рік радянського буття М. Грушевського, добровільно-вимушеного метання між історією і політикою, намагання поєднати служіння науці з балансуванням на канаті політичної схильності “власть імущих”. Цього разу владний маятник востаннє колихнувся у його бік.

Однак політичне керівництво республіки незабаром відмовилося від наміру висунути М. Грушевського на посаду президента ВУАН. Окрім сумнівів у здатності колишнього голови Центральної Ради повністю прийняти радянську владу, додалися побоювання його можливого блоку з С. Єфремовим. До того ж не було ніякої впевненості, що академіки проголосують за М. Грушевського. Почався пошук сторонньої людини. На посаду президента вирішили запросити відомого вченого-епідеміолога, академіка ВУАН Д. Заболотного, який працював у Ленінграді.

У середині квітня 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У погодило склад президії ВУАН: Д. Заболотний, К. Симінський, М. Грушевський, А. Кримський, О. Корчак-Чепурківський. Наркомун освіти М. Скрипникові і секретареві Київського окрпарткому доручалося запропонувати кандидатури 15 нових академіків, включаючи кількох комуністів.

3 травня 1928 р. президент ВУАН В. Липський востаннє відкрив Спільне зібрання. Головуючим на ньому обрали першого керівника академії В. Вернадського. На посаду президента було запропоновано одну кандидатуру – Д. Заболотного. За нього віддали голоси 39 осіб, при одному, що утримався. Віце-президентом став К. Воблий. При виборах неодмінного секретаря з великою перевагою пройшов А. Кримський²⁵.

Вже наступного дня Політбюро ЦК КП(б)У заслухало повідомлення М. Скрипника про академічні справи, погодилося з обранням Д. Заболотного і К. Воблого, доручило Наркомосові обґрунтувати рішення про неможливість затвердження А. Кримського на посаді неодмінного секретаря та вжити всіх заходів до “проведення нашої кандидатури в секретарі академії”. Державному політичному управлінню (ДПУ) пропонувалося відновити справу С. Єфремова і після попередньої розроб-

ки її доповіді про результати. Цим самим було покладено початок сумнозвісній справі “Спілки визволення України”²⁶.

Заходи з організації процесу “СВУ”, спрямованого проти С. Єфремова та великої групи української інтелігенції, а згодом погром академіка-марксиста М. Яворського на якийсь час відволікли увагу від М. Грушевського. Він навіть дістав підтримку влади при обранні до союзної академії. Тільки 9 січня 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про Академію наук”. Останній її пункт був досить коротким, але надзвичайно промовистим: “Визнати за необхідне зміну нашої лінії щодо матеріальної підтримки Грушевського”²⁷. Цим рішенням була поставлена остаточно крапка у тривалому компромісі ученого з більшовицькою владою. Позаду залишилася тривала смуга сприяння офіційних кіл академікові-реємігрантові. Така допомога була напіввимушеною, розрахованою на посилення лояльності відомого вченого і колишнього політичного діяча до радянської влади, використання його для зміни керівництва ВУАН. Після досягнення цієї мети необхідність у М. Грушевському, як противазі керівництву академії, відпала. Після повернення на батьківщину він не збирався переводити Історичну секцію на “марксо-ленінські” рейки і в умовах неминучого “загострення класової боротьби” міг перетворитися в небезпечного внутрішнього ворога, який “не роззброївся”. І коли М. Грушевський, вперто маневруючи, так і не перейшов відверто на бік більшовицької влади, керівництво республіки скинуло маску “доброзичливців” і повело атаку на вченого аж до прямих репресій.

Наступні роки життя М. Грушевського в СРСР (1929–1934) позначені розгортанням масової ідеологічної кампанії таврування ученого, розгромом установ і наукових кадрів Історичної секції ВУАН, репресіями проти його учнів. У березні 1931 р. він був заарештований у сфабрикованій Об’єднаним державним політичним управлінням (ОДПУ) справі “Українського національного центру” і залишений у московському вигнанні. Помер М. Грушевський у листопаді 1934 р., похований на Байковому цвинтарі у Києві. За повернення до СРСР М. Грушевський заплатив непомірно високу ціну: у таборах ГУЛАГу загинули донька Катерина, брат Олександр, племінник Сергій. Поневірянь і утисків зазнала дружина Марія Сильвестрівна та інші члени родини.

Трагічний фінал життя М. Грушевського в умовах сталінського тоталітаризму був цілком закономірним і типовим для долі багатьох визначних представників національної інтелігенції, а з огляду на його роль і місце в українському національно-визвольному русі – навіть неминучим.

¹ Грушевський М. С. Автобіографія. Київ, 1926. С. 23.

² “Вісник Союзу визволення України”. 1916. 2 грудня.

³ До ювілейного комітету також входили академіки Д. Багалій та В. Петець, представник Укрголовнауки М. Левицький, керівник Секції науко-

вих працівників М. Баран, проректор Київського інституту народної освіти О. Гермайзе та ін.

⁴ Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Ф. 257. Оп. 5. Спр. 3. Арк. 40.

⁵ Там само. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 26.

⁶ ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 1. Оп. 16. Спр. 3. Арк. 23.

⁷ Ювілей академіка М. С. Грушевського: 1866–1926 рр. Київ: Київдрук, 1927. С. 7–8.

⁸ Там само. С. 8.

⁹ Там само. С. 11–12.

¹⁰ Там само. С. 13. Автор виявив в архіві профспілкові квитки Михайла Сергіївича і Катерини Михайлівни Грушевських.

¹¹ Ювілей академіка М. С. Грушевського... С. 34–37.

¹² Там само. С. 37–38.

¹³ Там само. С. 38–142.

¹⁴ *Полонська-Василенко Н.* Українська Академія наук: нарис історії. Ч. 2. Мюнхен: Інститут вивчення СРСР, 1958. С. 48.

¹⁵ Грушевський М. С. Автобіографія. Київ, 1926.

¹⁶ *Пиріг Р.* Невідомий лист М. С. Грушевського//Літературна газета. 1989. 28 вересня. На той час автору не було відомо про публікацію листа у львівській газеті.

¹⁷ *Шановал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. Київ: Альтернативи, 2005. С. 259–260.

¹⁸ Йдеться про Емський указ царя Олександра II від 18(30) травня 1876 р., згідно з яким заборонялося вживання української мови, а фактично – розвиток української культури.

¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 142. Арк. 9.

²⁰ Погляди М. Ларіна з цього питання були викладені у статті “Об извращениях при проведении национальной политики”//Большевик. 1926. № 23–24. С. 50–58; 1927. № 1. С. 59–69.

²¹ “Більшовик України”. 1927. № 2. С. 11–25.

²² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 251. Арк. 90–100.

²³ “Більшовик України”. 1927. № 12. С. 3–10.

²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 251. Арк. 90–91.

²⁵ Там само. Спр. 2705. Арк. 11–13.

²⁶ Там само. Оп. 16. Спр. 6. Арк. 71–71зв.

²⁷ Там само. Спр. 16. Арк. 277.

The article deals with the acute confrontation around the 60th anniversary of academician M. S. Hrushevsky. Thoroughly researched: attempts of hero of the day and his supporters to give an event nationwide scale; the Central Committee of Communist Party (B) of Ukraine – to limit the celebration by the scope of Academy; The All-Ukrainian Academy of Sciences management – to disrupt anniversary events by submitting them as a personal issue of hero of the day. The article shows political implications of the anniversary celebration for the future of the scientist.

Key words: M. S. Hrushevsky; the anniversary; Presidium of the All-Ukrainian Academy of Sciences; the Commissariat of Education; the Central Committee of Communist Party (B) of Ukraine.